

Философия жана инсандагы баалуулуктар

Токоева Г.С. – ф.и.к.,
Шерматов А.О., -улук окут.

Топчубек Тургуналиев – эгемендүү Кыргыз Республикасынын демократы

XX-кылымдын 80-жылдарынын аягы 90-жылдардын башы коомдук саясий турмуштагы зор өзгөрүүлөр менен коштолгон. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто ченинде улуу держава болуп эсептелген СССРде революциялык кайра куруулар башталат, бул биз жакшы билген М.Горбачевдун КПСС БКнын генералдык секретарлыкка келгени менен байланыштуу болуп каралат. Революция “реформа” деген ат менен жогору жактан башталат жана үч ураан менен коштолот: “Айкындык”, “Тездетүү”, “Кайра куруу”. Реформанын негизги максаты – социалисттик коомдук түзүлүшкө түп тамырынан бери реконструкция жасоо жана адамга багытталган социализмди куруу болгон. Иш жүзүндө бул реформа системанын өзүнүн талкаланышына жана өзүнөн өзү кулоосуна алып келди. Бул боюнча посткоммунисттик саясат таануучулар социалисттик системанын кулоосун табигый жол менен болбостон батыштын атайын кызматынын 70-жылдардагы иштеп чыккан сценарийи менен болгонун белгилешет.

М.Горбачев тарабынан сунушталган ураандар негизинен марксистик-лениндик идеологиянын чегинде жана ага каршы келбеген маанайда болгон. Бирок 80-жылдардын орто чениндеги кризис тереңдеп кеткен жана ал “төмөнкүлөрдүн” колдоосуна ээ болгон. Бирок жүргүзүлгөн реформалар ырааттуу болбой кээ бир учурларда карама каршылыктуу жыйынтыктарды чыгарган учурлар болгон.

Реформанын бирдей эмес, бытыранды жүргүзүлүшү бир эле борбордо эмес чет жакаларда да ар түрдүү ойлорду жараткан. Натыйжада калктын калың катмарынын активдүүлүгүн пайда кылат. Кыргызстанда да саясий активдүүлүктү жаратып, ачык-айкындуулукту, кыргыз тилинин маанисин жогорулатуу, кыргыз элинин үрп-адатын, рухий баалуулуктарын, тарыхын көтөрүү маселесин кое башташкан. Акырындык менен улутчулдуктун толкуну күчөй баштайт, бийлик структуралары экономикалык жана саясий маселелерди чечүүдө алсыздыгын көрсөткөн.

Мындан сырткары шаарга көчүп келген жаштардын турак жай маселесин чечүү талабы, бирдиктүү мамлекеттик тил маселеси коюла баштаган. Ушундай тарыхый учурда Кыргызстандын өз алдынча мамлекет болуусун талап кылган саясий акциялар уюштурула баштаган.

1989-жылы жазында улуттук кыймыл күч алган. Июнда кыргыз жаштары Бишкектин түштүк чыгышында массалык түрдө жер тилкелерин өз бетинче ээлеп алып, жеке турак жайларды кура башташат. Алар өздөрүнүн маселелерин чечүү үчүн “Ашар” коомуна биригишкен. Акырындык менен бул коом саясий активдүүлүккө ээ болуп, 1989-жылы июлда алгачкы конференциясын өткөрүшкөн. Конференцияга 32 алгачкы уюшулган топтордун эки жүз элүүдөн ашык делегаты катышып уставын кабыл алышкан. Кыймылдын мүчөлөрү, кеңештин төрагасы, аткаруу комитетинин мүчөлөрү бийлик тарабынан кысым көрсөтүүгө дуушар болушкан. Бул коом акырындык менен саясатташып, Кыргызстанда көп партиялуулуктун түзүлүшүнө зор таасирин тийгизген жана улуттук кайра жаралуу мүнөзүндө ишмердүүлүгүн уланткан. Ошентип Кыргызстанда алгачкы саясий мүнөзгө ээ болгон уюм түзүлөт. Бул уюмдун башында кыргыз жаштары туруп республикадагы коомдук саясий абалды аңдап билип жеке пикирлерин билдире башташкан. Уюмдун атынан коюлган максаттарды жана милдеттерди ишке ашыруунун үстүндө саясий ишмердүүлүктү улантышкан. Ушул эле жылы “Асаба” жана “Атуулдук демилге” улуттук демократиялык

бирикмелер түзүлгөн. Бул уюмдар 1990-жылы майда түзүлгөн республикалык “Кыргызстан демократиялык кыймылынын” (КДК) өзөгүн түзгөн.

Бүгүнкү биз сөз кылып жаткан Топчубек Тургуналиев ушул партиянын негизги уюштуруучуларынан жана партиянын теңтөрагасы болгон. Республикада пайда болгон саясий партиялардын көпчүлүгү ушул КДКнын ичинен калыптанышып, бөлүнүп чыккан. КДКдан биринчи болуп 1991-жылы февралда “Эркин Кыргызстан”, 1991-жылы ноябрда “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиялары бөлүнүп чыккан. 1991-жылдын 9-10-февралында партиянын уюштуруу съезди өтөт. Анын пресс-релизинде партия 9 радикалдуу-демократиялык партиянын негизинде түзүлгөндүгү, тоталитардык бийликке каршы экендиги, республикада жашаган элдердин конституциялык укуктары мамлекеттик бийликтен жогору турары, менчиктин ар кандай түрүнө болгон эркиндиктин болушу, менчиктин түрүнө карабастан экономикалык эркиндик жана теңдиктин зарылдыгы белгиленет¹.

“Эркин Кыргызстан” (ЭрК) демократиялык партиясынын негизги уюштуруучусу жана жетекчиси болуп Топчубек Тургуналиев эсептелет. 1990-жылдын башында кыргыз жаштарынын коммунисттик башкарууга каршы күрөштүн жана нааразычылыктын формасы катары митингге чыга башташкан. Ошол эле учурда алар турак жай маселесин, кыргыз тилинин ролун көтөрүү маселесин коюшкан. Мына ушундай шартта Топчубек Тургуналиев өзүнүн жеке пикири менен катар жалпы жаштардын идеясын колдоп, саясий ишмердүүлүгүн чоң аренада улантат.

1990-жылы Коммунисттик партиянын жүргүзгөн саясатына каршы туруп, Кыргызстандын өз алдынчалыгын талап кылып, саясий ачкачылыкка чыккан инсан ушул Топчубек Тургуналиев болгон. Мен ал убакта студент кезим. Биздин тарых факультетинде иштеп, бизге сабак берген Тынчтыкбек Чоротегин агайбыз, Жыпар Жекшеев да саясий ачкачылыкка чыкканы эсимде. Биз студенттер ачкачылык жарыялагандарга күн сайын барып, коюп жаткан талаптарын угуп, мындай акцияга коркпостон, чыгып жатканына таң калганбыз. 1990-жылдын күз айлары саясий окуяларга жык толгон десем да болот. Анткени, 1990-жылдын март айында СССР Эл депутаттарынын III съезди өлкөдө Президенттик бийликти белгилеген. Мамлекеттик башкаруунун бул формасынын киргизилиши улут аралык мамилелердин өзгөрүшү, плюрализмдин өнүгүшү, көп партиялуулуктун киргизилиши менен шартталган.

1990-жылы 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында Аскар Акаев Кыргызстандын алгачкы Президенти болуп шайланат. Ал бийликке жаңыдан келип жатып саясий ачкачылыкка чыккандар жана жаштар менен Ак үйдө жолугушкан. Мына ошол жолугушууда мен катышып күбө болуп калгамын. Ошондо Топчубек Тургуналиевдин сөзгө чечендик жагын, оюн тайманбай сүйлөгөн инсан экендиги мага чоң таасир калтырган. Кыргызстандын Президенти болгон Аскар Акаевге ак батасын берип, демократ адам бийликке келди деп жакшы үмүттөрүн билдирген. Ал демократиялык коомчулуктун атынан Аскар Акаевге ак калпак кийгизип, эркиндиктин символу экендигин белгилеп, демократ киши Президент болгонун айтып, жаш баладай абдан кубанган деп анын жакын адамдары 70 жылдык юбилейинде айтып эскерип жатышат.

Ушундай 70 жашка чыгып жаткан Топчубек Тургуналиевдин өмүр жолу татаал жана мазмундуу деп айтсам жаңылышпайм. Ал 1941-жылы 5-июлда Аксы районунун Тегирмен-Сай айылында туулган. 1965-жылы Москва мамлекеттик маданият институтун бүтүргөн.

1975-жылы Москвада философия адистиги боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон. 1986-жылы МГУда докторантураны аяктап, доктордук диссертациясын жазып бүткөн, бирок аны коргогон эмес. Бирден бир негизги себеби болуп марксисттик идеология менен идеялык жактан көз карашынын дал келбегендиги болгон. Бул жөнүндө И.Арабаев атындагы КМУнун ректору Т.Абдрахманов Т.Тургуналиевдин 70-жылдык юбилейине карата өткөрүлгөн конференцияда мындай деп айтат: “МГУнун марксисттик-лениндик философия тарыхы кафедрасынын башчысы Косалаповдун мүнөздөмөсү бар экендигин, жана ал

¹ ЭрК. Пресс-релиз // Кыргыз Туусу, 26-июль, 1991-ж.

мүнөздөмөдө Т.Тургуналиев доктордук диссертациясын бүтүрүп, монографиясын тапшырып. Докторантуранын мөөнөтү бүткөндүгүнө байланыштуу Кыргызстанга кайра кетти”¹ деп жазганын белгилеп көрсөтөт. Демек Т.Тургуналиев философия илиминин өнүгүшүнө салымын кошкон, саясий коомдук иштерди жакшы аңдап билген философ катары бааланууга татыктуу.

Аны педагог катары Москвадан жогорку билимди алып, жаш муундарга тарбия берген тасыккан окутуучу катары да баалоо ашыктык кылбайт. Анткени ал студент кезинде эле 2-курста Москва областындагы Солнечногорск мектебинде мугалим болуп да иштеген.

1975-1980-жылдары опера жана балет театрында директор болуп иштеген жана өз арызы менен ал жерден кетип, пединститутта окутуучулук жана илимий иш менен алектенет, институтта философия кафедрасынын башчысы болуп эмгектенет.

1990-жылдагы саясий ачкачылыкка чыгып жаткан убагында ал философияны окуткан педагог катары белгилүү эле.

Бирок ал 20 жылдын ичинде Кыргызстандын саясий тарыхынын өзгөрүшүнө таасир тийгизе алды. Бул жөнүндө Азимбек Бекназаров мындайча эскерет: “Топчукө жыйырма жылдын ичинде үч ханды алмаштырды. Апсамат Масалиевди ачкачылык жарыялап отуруп кетирди. 1990-жылы Аскар Акаевди алып келди. 2005-жылы Курманбек Бакиевди алып келди. Ал 2010-жылы 7-апрелде кандай болуп кеткенин өзүңүздөр билесиздер. Апрель революциясында Топчукенин ролу абдан чоң”².

Топчубек Тургуналиев чыныгы демократ инсан экендигин ошол эле А.Акаевге түз айткан сөзү далилдейт. Ал 1993-жылы 17-октябрда 24 саясий партиянын жана коомдук уюмдардын лидерлеринин А.Акаев менен болгон жолугушуу учурунда анын отставкага кетишин айтып чыгат. Бул анын эркинин күчтүүлүгүн, тайманбастыгынан кабар берип турат. Ушул жылдары Топчубек Тургуналиев саясий турмушка активдүү аралашып өзүнүн принципалдуу ойлору менен коомчулукта демократ катары таанылган.

Т.Тургуналиев Кыргызстандын мамлекеттик суверенитети жөнүндөгү декларациянын автору болгон жана ал Жогорку Кеңеш тарабынан 1990-жылы 15-декабрда кабыл алынган. Анын ишмердүүлүгүнүн дагы бир жагы Топчубек Тургуналиевдин 1993-жылы кабыл алынган Кыргыз Республкасынын Конституциясынын түзүүчүлөрүнөн болгондугу.

Топчубек Тургуналиевдин ысымын бир гана кыргыз эли эмес башка элдер да жакшы билишет. Анткени бул Кыргызстандын чегинен сырткары жакта да демократ катары таанылууга жетишти. Анын күбөсү болуп 1991-жылы Бишкекте түзүлгөн Орто Азия демократиялык Конгрессинин төрагасынын милдетин аткарып келгендиги.

1995-жылы Т.Тургуналиев демократиялык Кыргызстандын саясий туткунуна кабылат. Ошол мезгилден бери ал Эл Аралык Мунапыс (Амнистия) уюму тарабынан “Абийир туткуну” деген наамды үч жолу алат.

1995-жылы 22-декабрда Жумагазы Усупов менен бирге М.Шеримкуловдун пайдасына агитация жүргүзүү мезгилинде “жазуу жүзүндө ушак”, “жазуу жүзүндө инсандыгына доо кетирген”, “атайылап улуттук араздашууну пайда кылган” деген шылтоолор менен камакка алынат.

1996-жылы 17-29-апрелде Каракол шаарында сот болуп, шарттуу түрдө бир жылга соттолот. Мына ушундай кырдаалга карабастан ал өзүнүн саясий ишмердүүлүгүн уланта берет.

1996-жылы 17-декабрда пенсионерлерге пенсиясын жогорулатуу маселеси менен премьер-министр Апас Жумагуловго жолугуп, чыгып кеткенден кийин Бишкек шаарында убактылуу кармоочу жайга камалат. Бул учурдагы кармалуусуна шылтоо болуп университеттеги ректор мезгилиндеги ишмердүүлүгүнө карата каралып, токтотулган иш кайра козголот. Натыйжасында аны 1997-жылы 8-январда Бишкек шаарынын соту 10 жылга эркинен ажыратат. Бул иш боюнча Жогорку сот 1997-жылы 18-февралда кайра карап, анын

¹ Сиз баатырсыз, Топчукө // Кыргыз Туусу, 11-ноябрь, 2011-жыл

² Сиз баатырсыз, Топчукө // Кыргыз Туусу, 11-ноябрь, 2011-жыл

жаза алуусун 4 жылдык мөөнөткө эркинен ажыратуу чечимин чыгарат. Т.Тургуналиев 1184 күн абактарда жатат.

2000-жылы дагы 16 жылга эркинен ажыратылат. 2001-жылы гана эл аралык жана республикалык коомчулуктун талабы менен абактан бошотулат.

Топчубек Тургуналиев Аксы окуясын иликтөө боюнча көз карандысыз комиссияны түзүүнүн демилгечиси жана ошол комиссиянын жетекчиси болгон. Ал 2005-жылдагы март революциясынын да активдүү катышуучуларынан. Биз баарыбыз жакшы билебиз март революциясы Жалал-Абад жергесинен башталган. Мына ушул куттуу жерге Топчубек Тургуналиев келип элдин алдына чыгып сүйлөп, элдин негизги мүдөөсүн айтып турган. Ушул жерде өткөн курултайга келген К.Бакиев, А.Бекназаров, И.Болжурова, Р.Отунбаева менен чогуу курултайда сүйлөп А.Акаевдик бийликти сындаган.

Бул революциянын натыйжасында А.Акаевдин бийлиги кулап, Кыргызтандын тарыхында чоң өзгөрүүлөр болгон. Курманбек Бакиевдин бийликке келишинде да бул инсан чоң роль ойногон. Курманбек Бакиевдин Президенттик башкаруу мезгилинде коомдук саясий иштерге аралашып жүрүп ага карата өзүнүн оюн ачык айтып турган. 2006-жылы түзүлгөн конституциялык реформа боюнча жумушчу топтун курамында болуп Т.Тургуналиев өз салымын кошкон. К.Бакиевдин башкаруу мезгилинде өз позициясында бекем турган, бетке чабар тайманбас инсан экендигин көрсөтө алды. Ошол эле учурда үй бүлөлүк башкаруунун бийлигинен бошонууда Т.Тургуналиев чоң роль ойногон.

Бул жылдары Топчубек Тургуналиев “Эркиндик” партиясындагы санаалаштары менен Башмыйзамдын эң кыска долбоорун элге сунуштаган.

2010-жылдын апрелинен тартып Убактылуу Өкмөттүн курамында болгон жана саясий иштер боюнча Президенттин кеңешчиси болгон. 2010-жылдын июль айында Т.Тургуналиев “Революцияны коргоо жана мамлекеттик бийликти тазалоо боюнча” уюштуруу комитетин түзүү жөнүндө айтып чыкканы баарыбызга маалым. Акыркы жылдарда Т.Тургуналиев титулдук улут жөнүндөгү мыйзамдын долбоорун жана улуттук идеология жөнүндө да өзүнүн пикирин айтып келүүдө. Анын пикиринде “Манас” эпосу кыргыздардын улуттук идеологиясынын негизи болуш керек. Мындан сырткары Т.Тургуналиевдин көз карашы боюнча улуттук диаспоралар жөнүндөгү мыйзамда Кыргызстанда жашаган бир дагы улуттук топтор автономия алууга укугу жок, ал эми “Мекендештер жөнүндөгү” мыйзам боюнча мекенден сырткары жашаган кыргыз элинин укугун коргоо зарыл.

Топчубек Тургуналиевдин ушундай идеялары коомчулук тарабынан ар түрдүү пикирди жаратууда. Биздин оюбузча мындай ар түрдүү пикирди жарата турган идеяны сунуштагандын өзү эле көп нерсе жөнүндө кабарлап турат. Бул болсо жаңы пикирдин пайда болушуна жана аны коомчулук талдап, Кыргызстан үчүн оң мааниге ээ болгон прогрессивдүү маанайларды жарата тургандыгына шек жок.

2011-жылдын 1-сентябрынан бери “ААК РСК” банктын директорлор кеңешинин мүчөсү болгон Т.Тургуналиевдин эмгеги баалана баштады десем да болот анын күбөсү болуп 1-баскычтагы “Манас” ордени менен сыйлангандыгы.

Сөзүмдүн аягында муну айтмакчымын Кыргызстаныбызда Топчубек Тургуналиевге окшогон мекенчил, өз принцибинен тайбаган, демократ инсандарыбыз көп болсун, мекенибиз тынчтык күндө өнүгүп, ушундай инсандарыбыз жаштарды тарбиялоого салымын кошо берсин. Топчубек Тургуналиев 70 жашка чыгып отурса да К.Исаев айткандай “демократияны коргоо, жайылтуу боюнча баатыр” бойдон каларына ишенем.

Колдонулган адабияттар:

1. Алгачкы ачкачылык жарыялаган инсан. // Эркин тоо, 2011-жыл 18-ноябрь
2. Введение в истории кыргызской государственности. – Бишкек, 2003. -240 с.
3. Кыргыз туусу, 2011-жыл 11-ноябрь
4. Кыргыз туусу, 2011-жыл 1-ноябрь

5. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек, 2003. –564 б.
6. Чотонов У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути. – Бишкек, 1995.
7. Элебаева А., Бешимов Б. Современные гражданские движения в Кыргызстане: Аналитический обзор // Гражданское движение в Кыргызстане. – М., 1991.